

ПАМ'ЯТІ АЛЛИ ОЛЕКСІЇВНИ МОРУЖЕНКО: до 80-річчя від дня народження

Фото 1.

Алла Олексіївна Моруженко

між скіфами, знайдений в кургані Передерієва Могила, і значний комплекс предметів з сарматського кургану, дослідженого поблизу с. Чугуно-Крепинка.

Засновником і багаторічним керівником археологічної експедиції Донецького державного університету була Алла Олексіївна Моруженко, яка, перш за все, відома як дослідниця пам'яток скіфського часу Лісостепу.

Алла Олексіївна Моруженко (у дівочості Купріянова) народилася 13 травня 1937 р. у м. Красноармійськ Сталінської області (зараз м. Покровськ Донецької області) у сім'ї військовослужбовця. Вірогідно, саме батьківське виховання заклало у неї навички до дисципліни (як внутрішньої, так і зовнішньої) та наполегливості у досягненні поставленої мети.

У 1954 р. Алла Купріянова вступає на історичний факультет Харківського університету, де стає одним з учнів Бориса Андрійовича Шрамка. Під його керівництвом викладачі, науковці та студенти університету упродовж кількох десятиліть проводили розкопки всесвітньовідомого Більського городища скіфського часу, здійснювали масштабні розвідки

на території Харківської, Полтавської та Донецької областей, досліджували чимало різночасових пам'яток – поселень, городищ, курганів, ґрунтових могильників. Всі, хто працював з Борисом Андрійовичем, переймали його племін інтересу до скіфської археології Лісостепу, вчилися тонкошам методики археологічних розкопок та принципам наукового історичного дослідження. З роками склалося співтовариство колишніх випускників Харківського університету, яких життя розвело по різних регіонах України, але які майже щороку поверталися до Більського городища та принагідно збиралися на семінари та конференції. Це співтовариство цілком можна назвати Харківською археологічною школою, традиції якої продовжували розвиватися не лише в самому Харкові, але й інших містах, зокрема, у Донецьку. Одним із яскравих представників цієї школи стала Алла Олексіївна Моруженко.

По закінченню університету у 1957 р. Алла Олексіївна працювала вчителем історії в середній школі у с. Прелесне Слов'янського району Донеччини, а потім – викладачем загальнонаукового факультету Харківського університету, що перебував у м. Горлівка. Упродовж цього часу проводилися розвідки, досліджувалися різні археологічні пам'ятки, накопичувався і опрацьовувався матеріал, результатом чого став захист у 1969 р. кандидатської дисертації, присвяченої городищам Лісостепової Скіфії. Тим часом склалося і подружнє життя: Алла вийшла заміж за лікаря Бориса Моруженка і в них народилася перша донька Оксана.

Після захисту дисертації Аллу Олексіївну запрошують на роботу до центрального Донецького вишу, який лише кілька років до того отримав статус державного університету. Саме тут складається досить блискуча кар'єра А.О. Моруженко: у 1974-1975 рр. вона обіймає посаду завідувача кафедри всесвітньої історії, у 1975-1991 рр. – завідувача кафедри археології, історії стародавнього світу та середніх віків, а протягом 1975-1980 рр. – ще й декана історичного факультету.

Посада завідувача кафедри археології дозволила Аллі Олексіївні стати головним організатором та координатором археологічних досліджень у регіоні.

Від перших років роботи у ДонДУ А.О. Моруженко, разом з іншими викладачами кафедри, проводила археологічну практику студентів 1-го курсу історичного факультету. Група, яку вела Алла Олексіївна, працювала на лісостепових пам'ятках. Проводилися розкопки на скіфському поселенні Полкова Микитівка у Харківській області (1969-1974 рр.), слов'янському поселенні Мерчик та курганах біля с. Городне Харківської області (1975 р.), скіфському поселенні Лихачівка у Полтавській області (1977-1983 рр.). Всі, хто побував у цих експедиціях на практиці, потому згадували експедиції з неодмінною теплотою. Адже Алла Олек-

сївна була не лише вимогливим викладачем, який навчав майбутніх істориків азам археології, але й дбайливим керівником, який піклується про всі сторони життя експедиції: роботу, побут, харчування, дозвілля. І щороку обов'язковою була поїздка студентів-практикантів на Більське городище, знайомство з Борисом Андрійовичем, а через його захопливу розповідь і з самою пам'яткою. По завершенню практики до обробки матеріалів розкопок активно залучалися студенти, які готували курсові та дипломні роботи, виступи на студентських конференціях.

Найбільш атрактивні знахідки надходили до археологічного музею історичного факультету. Ідея створити на факультеті музеї (археологічний та етнографічний), в яких студенти могли б на практиці знайомитися з «живими» предметами, належала найстаршому викладачеві кафедри Д.С. Цвейбель. Але саме завдяки А.О. Моруженко, особливо в той час, коли вона була деканом, ці музеї наповнилися справжнім життям. Експонати поповнювалися завдяки археологічним та етнографічним експедиціям, привозилися студентами з різних регіонів Донеччини, України, Росії, а студенти-іноземці додавали колориту незвичними предметами з Африки та Латинської Америки. У внутрішньому дворі університету поступово збиралася колекція середньовічних кам'яних статуй.

За рекомендацією Інституту археології АН УРСР у 1973 р. А.О. Моруженко очолила секцію «Проблеми археології Донбасу» Ради Донецького наукового центру АН УРСР. Неодноразово її обирали також головою археологічної секції Донецького обласного відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Ці центри об'єднали всіх археологів та краєзнавців Донеччини. Щорічно проходили засідання-конференції, на яких обговорювалися результати польових досліджень. До наукової роботи все більше залучалися студенти. Найбільшим організаційним досягненням у цьому відношенні було проведення у грудні 1979 р. Всесоюзної археологічної конференції, присвяченої дослідженню доби бронзи.

У 1978 р. завдяки зусиллям Алли Олексіївни при історичному факультеті було створено постійно діючу археологічну експедицію, що працювала на новобудовах переважно Донецької області. Це були розкопки курганів, що «заважали» будівництву меліоративних систем, переважно у південних районах області. До штату експедиції входили професійні археологи: Н.П. Зарайська, яка вже працювала у Інституті археології та брала участь у розкопках Товстої Могили; В.О. Посередніков, який переїхав до Донецька з далекого Томська; і О.І. Привалов, який раніше керував археологічними гуртками та допомагав своїй дружині О.Я. Приваловій з проведенням експедицій краєзнавчого музею, зокрема і з роз-

копок великого скіфського кургану Двогорба Могила. Часто залучалися до робіт викладачі та лаборанти кафедри – В.П. Андрієнко, Т.О. Шаповалов, В.А. Косіков, Т.П. Лифарь, Л.Г. Шепко. У складі експедиції працювали художник Володимир Богуславець, майбутні археологи (а на той час ще студенти-заочники) Тетяна Потьомкіна та Володимир Гриб. І певно, що до експедиції «потягнулися» студенти, які проводили там увесь вільний від занять час. Алла Олексіївна при можливості всіляко підтримувала поїздки студентів до експедиції, зокрема, у вересні, коли всіх студентів відряджали на колгоспні роботи зі збирання врожаю, а іноді (коли на курганах був робочий цейтнот) і під час занять. Саме завдяки цим експедиціям склався осередок донецької археології, що став, за визнанням колег, певним феноменом в Україні. З часом професійними археологами стали С.М. Санжаров, А.М. Усачук (1981 р. випуску), В.А. Підобід, В.В. Циміданов (1982 р.), В.М. Горбов (1983 р.), І.Б. Шрамко (1984 р.), Ю.Б. Полідович (1985 р.), Д.П. Кравець, Р.О. Литвиненко (1986 р.).

Новобудовною археологічною експедицією ДонДУ за 13 років роботи (допоки її очолювала А.О. Моруженко) було досліджено близько 210 курганів. Переважно це були насипи, споруджені за часів доби бронзи. Завдяки таким широким дослідженням, культури, виділені В.О. Городцовим ще на початку ХХ ст., а згодом й іншими дослідниками (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна), наповнилися новим змістом. Далекі часи поступово виринали з небуття та все більше ставали зримою реальністю. Іноді траплялися середньовічні кургани та окремі поховання. А ось пам'яток скіфо-сарматського часу було лише лічені одиниці. Виключення складав лише великий могильник біля с. Шевченко Володарського (нині Микільського) району, де у 1980 р. було досліджено близько 20 скіфських та сарматських курганів. Такий розподіл курганних пам'яток за культурами та різними епохами є специфікою Донецького краю, розташованого у посушливих степах між басейнами Дону та Дніпра. За роки розкопок було знайдено чимало цікавих експонатів – різноманітного посуду, прикрас, ремісничих знарядь, предметів зброї та кінської вузди, що стали окрасою багатьох музеїв Донецької області.

Перші ж сенсаційні результати принесли розкопки курганного могильника, що складався з 9 насипів, навесні 1984 р. біля с. Чугуно-Крепінка Шахтарського району на високому плато понад лівим берегом р. Міус (безпосереднім керівником робіт був С.М. Санжаров). У кургані № 2 було знайдено непограбоване сарматське поховання жінки із великою кількістю коштовних речей, посудом та предметами озброєння.

Певною ж кульмінацією роботи університетської експедиції та справжнім подарунком долі для Алли Олексіївни стали розкопки курганів улітку 1988 р., якими вона безпосередньо керувала, одночасно проводячи студентську археологічну практику. Кургани витягнулися ланцюжком на правобережжі Міусу поміж селами Зрубне та Передерієве того ж Шахтарського району. Роботи були важкими – спекотне літо, насичені камінням курганні насипи. Більшість курганів, як завжди, містили поховання доби бронзи, рідше – середньовічні. А ось курган № 4, відомий у місцевих мешканців під назвою Передерієва Могила, вирізнявся з-поміж інших своєю висотою понад 3 м і одразу заінтригував знахідками фрагментів античних амфор і предметів кінської вузди скіфського часу. Однак центральне поховання (велика ґрунтова яма) виявилось повністю пограбованим: грабіжники проникли через довгий лаз та винесли майже все, що знаходилося у похованні. Комплекс ретельно було розчищено та зафіксовано. Продовжувалися роботи на східному секторі насипу, де несподівано й було знайдено золотий предмет із зображеннями скіфів. Знахідці не передувало жодних ознак, які б запримітив археолог (різниця кольору чи щільності ґрунту, залишки дерева, каменя тощо). Вірогідно, предмет стояв на давній поверхні або був поміщений у неглибоке заглиблення. Саме тому, скрепером і було його вивернуто і пошкоджено верхню частину. Алла Олексіївна організувала перевезення коштовної знахідки до Донецька. Після первинної обробки її передали до Музею історичних коштовностей України, а вже звідти – на реставрацію до Римсько-германського музею м. Майнца (Німеччина), де, на щастя, вдалося відновити первинний вигляд знахідки. Алла Олексіївна презентує нову сенсаційну знахідку на кількох конференціях та засіданнях в Інституті археології, готує публікацію комплексу...

Кілька років Алла Олексіївна важко хворіла. Та знаючи про вирок смертельної хвороби, вона не здавалася. У 1990 р. захистила докторську дисертацію, присвячену населенню лісостепової зони Дніпро-Донського регіону скіфського часу. Були плани підготувати колективну монографію зі стародавньої історії Донеччини...

Не стало Алли Олексіївни 18 лютого 1991 року. Залишилися діти й онуки. Колишні студенти, які вже давно самі вчать прийдешні покоління дітей. Колишні студенти, які стали знаними археологами. Численні статті та публікації. Ідеї та спостереження, на які посилаються, з якими сперечаються, які уточнюють і розвивають. Предмети давнини, що розповідають про свої далекі часи...

Час спливає. І вже проминуло 30 років, як спекотного літнього дня було знайдено загадковий золотий предмет із зображеннями скіфів. Завдяки цій знахідці скіфи наче розкрили ще одну свою таємницю. Так зусиллями археологів, реставраторів, музейників ми все більше пізнаємо минуле. Воно саме стає частиною нашого світу. І вже кожен може завітати до Музею історичних коштовностей України та побачити коштовний шедевр давніх майстрів. Й не тільки ще більше дізнатися про давній народ скіфів, а й згадати ім'я Алли Олексіївни Моруженко.

Фото 2.

На Більському городищі, 1980 р. (зліва направо): Ніна Вашенко, Алла Олексіївна Моруженко, Володимир Гриб, Ірина Шрамко, пес Бой, Борис Андрійович Шрамко, Оля Моруженко, Борис Моруженко